

ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ

Naval Vich Dalit Chetna

Dr. Rekha Sood Handa

Principal

Gopichand Arya Mahila College, Abohar

ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ ਸਾਡੇ ਸਮਿਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਚਰਚਿਤ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸਿਆਸੀ ਪਰਿਪੇਖ ਤੋਂ ਹੀ ਵਿਚਾਰਨਾ ਕਾਫੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਬਲਕਿ ਇਸ ਦੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ, ਅਸਤਿਤਵੀ ਅਤੇ ਗਿਆਨਮਈ ਪੱਖਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਜਾਨਣਾ ਬੜਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਦੱਬੇ ਕੁਚਲੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚਲੀ ਇਸ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਹੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਸੰਕਲਪ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ 'ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ' ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਸ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ 'ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ' ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਉੱਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਦਲਿਤ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਇਸ ਲਹਿਰ ਬਾਰੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਤੇ ਚਰਚਾ ਦਾ ਆਗਾਜ਼ ਵੀ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਿਥੋਂ ਤੱਕ 'ਦਲਿਤ' ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਇਹ ਸੂਦਰ ਜਾਂ ਅਛੂਤ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਖਾਸ ਜਾਤਾਂ ਤੱਕ ਮਹਿਦੂਦ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਜਾਰੀ ਹਨ। ਪਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਲੁਟੀਂਦੇ ਤੇ ਦਬਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਕੜ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਅਖੌਤੀ ਸਵਰਨ ਜਾਤੀਆਂ ਨੇ ਦਲਿਤਾਂ ਤੇ ਸੂਦਰਾਂ ਨੂੰ ਅਜੇ ਵੀ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਦਰਜਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਅੱਜ ਵੀ ਵੱਖਰੀਆਂ ਬਸਤੀਆਂ ਵਿਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਹਨ। 'ਮਾਨਸ ਕੀ ਜਾਤ ਸਬੈ ਏਕੋ ਪਹਿਚਾਨਬੋ' ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਸੋਚ ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ 'ਸਿੱਖ ਧਰਮ' ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਸਰਦਾਰੀ ਹੁੰਦਿਆ ਵੀ ਇੱਥੇ ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਵੱਖਰੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਹੀ ਬੱਸ ਨਹੀਂ ਦਲਿਤਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਉਪਰੰਤ ਇੱਕ ਹੀ ਸ਼ਮਸ਼ਾਨ ਘਾਟ ਵਿੱਚ ਫੂਕੇ ਜਾਣ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਨੂੰ ਵੀ ਕਈ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਾਤੀ ਜਾਣ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਨੂੰ ਵੀ ਕਈ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਾਤੀ ਵਿਤਕਰੇ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਪੇਂਡੂ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਵੇਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।

ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਸਭਨਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਜਾਤੀ-ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਬੋਲ-ਬਾਲਾ ਉਤਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਿਤਨਾ ਮਹਾਂਰਾਸ਼ਟਰ, ਬਿਹਾਰ, ਯੂ. ਪੀ. ਆਦਿ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਜਿੱਥੇ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ, ਸਿੱਖ ਲਹਿਰ, ਗਦਰ ਕੌਮੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀਆਂ ਇਨਕਲਾਬੀ ਲਹਿਰਾਂ, ਆਦਿ-ਧਰਮ, ਹਰਾ ਇਨਕਲਾਬ, ਪੂਜੀਵਾਦੀ ਨਹਿਰੂ ਮਾਡਲ ਆਦਿ ਕਰੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਉੱਥੇ ਪੈਰੀਅਰ, ਜੋਤੀਬਾ ਫੂਲੇ ਤੇ ਡਾ. ਭੀਮ ਰਾਓ ਅੰਬੇਦਕਰ ਵਰਗੇ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰਾਂ ਤੇ ਸਮਾਜ-ਸੁਧਾਰਕਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚੰਡ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਭ ਕਾਸੇ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਜਾਤੀ-ਪ੍ਰਥਾ ਦੀ ਨਿਰਾਰਥਕਤਾ ਨੂੰ ਵੱਡੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਸੱਟ ਵੱਜੀ ਹੈ।

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਨਾਵਲ 'ਬਾਬਾ ਨੋਧ ਸਿੰਘ' ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਵਲ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਪੇਂਡੂ ਦਲਿਤ ਵਸੋਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਦਲਿਤ ਪੱਖੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ 'ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ' ਦੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲ 'ਚਿੱਟਾ ਲਹੂ' ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਪਹਿਲੂ ਤੇ 'ਜਸਵੰਤ ਕੰਵਲ' ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੀ ਸੱਮਸਿਆਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਯਥਾਰਥਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਨਾਵਲ 'ਹਾਣੀ' ਵਿਚ ਨੀਚ ਜਾਤੀ ਦੀ ਕੁੜੀ ਬੀਰੋ ਤੇ ਜੱਟਾਂ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਲਾਂਭੇ ਦੇ ਪਿਆਰ-ਵਿਆਹ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਕੰਗਰੋੜ ਜਾਤ-ਪਾਤੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੱਮਸਿਆ ਨੂੰ ਉਠਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

'ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ' ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਸੋਚਵਾਨ ਨਾਵਲ-ਕਾਰ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਮਨ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਾਤ-ਪਾਤੀ ਦੇ ਵਿਤਕਰਿਆਂ ਦੇ ਖੋਰੇ ਲਈ ਆਰਥਿਕ ਸਾਵਾਂਪਣ ਦਰਕਾਰ ਹੈ। ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਦਲਿਤਾਂ ਦੇ

ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਇੱਕ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪਰਤਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ ਬਾਰੇ ਉਸਦੇ ਦੂਜੇ ਨਾਵਲ 'ਆਥਣ-ਉਗਣ' ਵਿਚ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਪਿੰਡ ਵਾਲਿਆਂ ਤੇ ਵਿਹੜੇ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਅੰਤਰ-ਵਿਰੋਧ ਨੂੰ ਜ਼ਰਾ ਉਚੇਰੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ। 'ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ' ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ 'ਮੜੀ ਦਾ ਦੀਵਾ', 'ਅੰਨ੍ਹੇ ਘੋੜੇ ਦਾ ਦਾਨ' ਵਿਚ ਬਹੁ-ਦ੍ਰਿਸ਼ੀ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਅੰਨ੍ਹੇ ਘੋੜੇ ਦਾ ਦਾਨ' ਵਿਚ ਪੇਂਡੂ ਧਰਾਤਲ ਤੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟ ਕਾਰਨ ਵਿਹੜੇ ਵਾਲਿਆਂ ਤੇ ਪਿੰਡ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਬਦਲ ਰਹੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਰਾਹੀਂ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਧਰਾਤਲ ਤੇ ਰਿਕਸ਼ੇ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਰਾਹੀਂ ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਨਾਵਲ ਦਾ ਅੰਤ ਨਾਵਲ ਦੇ ਆਸ਼ਾਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦਾ ਲਿਖਾਇਕ ਹੈ।

ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ ਬਾਰੇ 'ਕਰਮਜੀਤ ਕੁੱਸਾ' ਦਾ ਨਾਵਲ 'ਅੱਗ ਦਾ ਗੀਤ' ਵੀ ਵਰਣਨਯੋਗ ਰਚਨਾ ਹੈ। 'ਕੁੱਸੇ' ਨੇ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਗੀਰੇ ਦੀ ਕਥਾ ਰਾਹੀਂ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਦੇਸ਼ ਵਰਗੇ ਰੋਟੀ ਰੋਜ਼ੀ ਕਮਾਉਣ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੇ, ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਿਚ ਵੀ ਅਣਹੋਏ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਦਲਿਤ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨਾਵਲ 'ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ' ਹੁਰਾਂ ਦਾ 'ਯੁੱਗ ਬਦਲ ਗਿਆ' ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ 'ਸੀਤਲ' ਨੇ ਦਲਿਤ ਸੀਰੀਆਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੀਣ-ਭਾਵਨਾ ਤੇ ਭਾਵ-ਗੀਣਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ। ਸੁਰਜੀਤ ਹਾਂਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲ 'ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਢੇਰੀ' ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਜਿਨਸੀ ਪੱਖ ਨੂੰ ਮਨੋ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਅੰਤਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਾਹੀਂ ਸਮਝਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। 'ਦਲੀਪ ਕੌਰ ਟਿਵਾਣਾ' 'ਤੀਲੀ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ' ਵਿੱਚ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਉਂਦੀ-ਸੁਣਾਉਂਦੀ ਆਪਣੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਉਪਚੇਤਨ ਮਨ ਵਿਚ ਬੜੀ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਉਤਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਵਲ ਆਕਾਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਛੋਟਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਨਾਵਲਕਾਰ ਦੀ ਮਨੋ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਸੂਝ ਦੇ ਸੰਕੇਤਕ ਹੈ।

'ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ' ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਇਕ ਸੀ ਅਨੀਤਾ' ਮਨੋ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਇਕ ਨਵਾਂ ਵਿਸਤਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਨੀਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸੱਤਾ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਰਹੀ। ਉਹ ਉਸਦੀ ਭਾਲ ਕਦੀ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਵਿੱਚ ਕਦੀ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਵਿੱਚ ਕਰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਹਰ ਵਾਰ ਉਸਨੂੰ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਪਾਠਕ ਅਨੀਤਾ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸਮੱਸਿਆ ਨਾਲ ਇੰਜ ਜੁੜਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਉਸਦੀ ਆਪਣੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸਮੱਸਿਆ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਦੂਸਰੇ ਨਾਵਲ 'ਬੰਦ ਦਰਵਾਜ਼ਾ', 'ਧਰਤੀ, ਸਾਗਰ ਤੇ ਸਿੱਪੀਆਂ' ਅਤੇ 'ਦਿੱਲੀ ਦੀਆਂ ਗਲੀਆਂ' ਵਿਚ ਵੀ ਪਾਤਰ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਹੀ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਜਲਾਵਤਨ ਵਿਚ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸਥਿਤੀ, ਜੋ ਸ਼ਾਇਦ ਐਈਡੀਪਸ ਕੰਪਲੈਕਸ ਦੀ ਹੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਹੈ ਨੂੰ ਚਿਤਰਨ ਲੱਗਿਆਂ ਨਾਵਲ ਦੀ ਤਕਨੀਕ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ।

'ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੋਹਰ' ਇਸ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਮਨ ਉੱਤੇ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਦੇ ਗੰਦੇ ਨੌਹਾਂ ਨਾਲ ਪਈਆਂ ਝਰੀਟਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਾਠਕ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਉਤੇਜਿਤ ਹੈ। ਚੌਗਿਰਦਾ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਬਦਲ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਇਸ ਤਬਦੀਲੀ ਨੂੰ ਉਨੀ ਰਫ਼ਤਾਰ ਨਾਲ ਕਬੂਲ ਕਰਨ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚਿੰਤਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਅਜੀਬ ਗੁੰਝਲਾਂ ਪੈ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਮਾਨਸਿਕ ਗੁੰਝਲਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਪੀਡੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਗੀਣ-ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਵੇ, ਜਿਵੇਂ ਉਸਦੀ 'ਮੋਈ ਰੁੱਤ' ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਆਤਮ-ਕਥਾ ਵਾਲੀ ਤਕਨੀਕ ਵਰਤ ਕੇ ਜਸਵਿੰਦਰ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਬੜੀ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਨਾਲ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ।

ਅਖੀਰ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਦਲਿਤ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਆਈ ਨਵ-ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਅਣਖ, ਸਨਮਾਨ ਭਰਿਆਂ ਅਤੇ ਬਰਾਬਰੀ ਦੇ ਦਰਜੇ ਵਾਲਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ਸ਼ੀਲ ਹਨ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ :-

- 1) ਹਰਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ, (ਡਾ) "ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਨਾਇਕ ਦਾ ਵਿਗਠਨ"(ਪੰਜਾਬੀ ਰਾਈਟਰਜ਼ ਕੋਆਪਰੇਟਿਵ ਸੋਸਾਇਟੀ ਲਿਮਿਟਡ ਲੁਧਿਆਣਾ) (1987) ।

- 2) 'ਨਿਰੰਜਨ ਤਸਨੀਮ' "ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ" ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ (1973) ।
- 3) ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ, 'ਅੰਨ੍ਹੇ ਘੋੜੇ ਦਾ ਦਾਨ' ।

